

Witold Jarno

Uniwersytet Łódzki

ORCID ID: 0000-0002-5845-6057

Jarosław Kita

Uniwersytet Łódzki

ORCID ID: 0000-0002-8374-2848

OBLICZA WOJNY

TOM 3 • MIASTO I WOJNA

ŁÓDŹ 2021 • ISBN 978-83-8220-556-5 • s. 9-16

<https://doi.org/10.18778/8220-556-5.01>

SŁOWO WSTĘPNE

Od 2017 r. w Instytucie Historii Uniwersytetu Łódzkiego organizowane są cykliczne ogólnopolskie konferencje naukowe z udziałem zagranicznych badaczy pod hasłem *Oblicza wojny*. Organizatorzy założyli, że każda z nich będzie miała charakter monotematyczny. Motywem przewodnim pierwszego spotkania było *Wojsko w drodze* (VI 2017), temat drugiej konferencji brzmiał *Wojsko w obozie i koszarach* (XI 2017), podczas trzeciego spotkania obradowano wokół problemu *Ludzie wojny* (VI 2018), a nadrzędny temat czwartego został sformułowany jako *Armia kontra natura* (VI 2019). Wygłaszane podczas nich referaty stały się zaczynem interesujących artykułów, które zostały opublikowane w sześciu tomach serii wydawniczej „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” oraz w dwóch tomach nowo powołanej serii zatytułowanej właśnie *Oblicza Wojny*¹.

Już po raz piąty organizatorzy zaprosili badaczy reprezentujących różne dyscypliny naukowe (historia, archeologia, antropologia, historia sztuki, architektura, prawo, muzealnictwo, nauki wojskowe) do udziału w kolejnym spotkaniu

¹ *Oblicza wojny. Wojsko w drodze*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2017, t. 99, red. J. KITA, M. POGOŃSKA-POL, 320 ss.; *Oblicza wojny. Wojska dzień powszedni*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2018, t. 101, red. W. JARNO, 238 ss.; *Oblicza wojny. W obozie i w koszarach*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2018, t. 102, red. T. GRABARCZYK, 212 ss.; *Oblicza wojny. Ludzie wojny od średniowiecza po współczesność*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2019, t. 103, red. W. JARNO, J. KITA, 194 ss.; *Oblicza wojny. Ludzie wojny – rycerze i żołnierze*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2019, t. 104, red. T. GRABARCZYK, M. POGOŃSKA-POL, 236 ss.; *Oblicza wojny. Ludzie wojny – dowódcy i podkomendni*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2019, t. 105, red. W. JARNO, J. KITA, 230 ss.; *Oblicza wojny*, t. 1, *Armia kontra natura*, red. W. JARNO, J. KITA, Łódź 2020, 330 ss.; *Oblicza wojny*, t. 2, *Armia kontra natura*, red. T. GRABARCZYK, M. POGOŃSKA-POL, Łódź 2020, 380 ss.

naukowym, którego temat wiodący brzmiał *Miasto i wojna* (XI 2020). Tym razem konferencja miała charakter międzynarodowy, gdyż wzięli w niej udział badacze reprezentujący sześć państw Europy Środkowo-Wschodniej.

Począwszy od starożytności, ośrodki miejskie niejednokrotnie odgrywały newralgiczną rolę w kontekście działań zbrojnych. W długich dziejach można wskazać na niejednen moment, kiedy spory o nie stawały się zaczątkiem poważnych lokalnych konfliktów i długotrwałych wojen. Miasta stanowiły cele strategiczne podejmowanych operacji, w końcu bywały wielokrotnie terenem orężnych zmagañ. Jednocześnie należy wskazać, iż nie mniej istotną rolę spełniały one jako miejsca stacjonowania jednostek i działalności instytucji wojskowych, jako ośrodki produkcyjne i zaopatrzeniowe dla armii. Na przestrzeni wieków to w znacznym stopniu mieszkańcy miast najczęściej dźwigali na swoich barkach ciężar wojen, ich infrastruktura, a przede wszystkim ludność je zamieszkująca, nieraz dotkliwie doświadczały skutków konfliktów zbrojnych. Już te wstępne konstatacje wskazują, iż problem „miasto i wojna” stanowi bardzo interesujący temat do analiz i refleksji, a znalazły one odzwierciedlenie w niniejszej monografii, będącej pierwszym z czterech kolejnych tomów z podtytułem *Miasto i wojna* serii wydawniczej *Oblicza Wojny*.

Tom ma charakter interdyscyplinarny, plasując się na styku badań historycznych, archeologicznych, antropologicznych i muzealnych. Znajdziemy w nim różne ujęcia metodologiczne dotyczące szerokiego spectrum zagadnień wynikających z kontekstu tematu „Miasto i wojna”. Siedemnastu autorów reprezentujących różne ośrodki badawcze z czterech państw podjęło w monografii interesujące kwestie. Można wyodrębnić dwie zasadnicze płaszczyzny badawcze, które podejmowali, a mianowicie otrzymujemy informacje o dziejach miast garnizonowych i twierdz (Ilurat, Kamieniec Podolski, Moskwa, Kraków, Lwów, Grodno, Orzysz), omówiono także losy ośrodków miejskich (Adrianopol, Jagielnica, Ułaskowce, Warszawa, Sieradz, Wilno, Gdańsk, Berlin) podczas różnych wojen pod kątem wielu aspektów: życia mieszkańców, infrastruktury i umocnień miejskich, wojennej propagandy, wspomnień mieszkańców i relacji publicystów czy stacjonujących w miastach żołnierzy. Tylko pojedyncze artykuły zamieszczone w monografii odnoszą się do jeszcze nieco innych kwestii powiązanych naczelnym problemem badawczym – „miasto i wojna”.

Całość prezentowanego tomu ma układ chronologiczny, a zamieszczone w nim teksty odnoszą się zarówno do historii Polski, jak również do dziejów

powszechnych. Różnorodność podejmowanej tematyki stanowi niewątpliwie atut tomu, który jest wysiłkiem intelektualnym Autorów o różnym doświadczeniu badawczym. Pomimo że artykuły mogą w związku z tym różnić się nieco pod względem poziomu dociekań badawczych, a także pod względem objętości tekstu, to wszystkie są efektem żmudnych poszukiwań prowadzonych w różnych jednostkach archiwalnych oraz w bibliotekach zagranicznych i krajowych.

Najodleglsze czasowo problemy podejmuje VLADIMIR A. GORONCHAROVSKIY, który zajął się dziejami twierdzy Ilurat w świetle wyników przeprowadzonych badań archeologicznych. Dostarczają one szeregu cennych ustaleń dotyczących kształtu fortyfikacji i obrazu życia garnizonu tej małej twierdzy położonej na zachodnich rubieżach i podejściach do stolicy Królestwa Bosporańskiego – Panticapaeum – w pierwszych wiekach naszej ery. Wyniki wykopalisk dostarczają także cennych danych poszerzających informacje na temat poziomu rozwoju lokalnej fortyfikacji z czasów rzymskich. Kres istnieniu tej twierdzy, jak wykazuje rosyjski badacz, położyło silne trzęsienie ziemi oraz wydarzenia związane z okresem wypraw gockich.

Garnizon miasta-twierdzy Kamieniec Podolski w początkowym okresie epoki nowożytnej stał się przedmiotem zainteresowań OLEGA HAŃSKIEGO. Autor wskazał, iż ta niezmiernie strategicznie położona twierdza narażona była wówczas na liczne zagrożenia tatarskie, mołdawskie i tureckie. Pomimo znakomitych obronnych warunków naturalnych i solidnych fortyfikacji najważniejszą rolę odgrywał jednak czynnik ludzki. W XVI w. załogę twierdzy stanowiła przede wszystkim piechota, której głównym zadaniem była obrona murów, a ponadto służba wartownicza i policyjna. Z kolei jazdę wykorzystywano głównie do działań rozpoznawczych, strzeżenia szlaków handlowych i przeprowadzania szybkich wypadów na nieprzyjaciela. W mieście znajdowała się także solidna artyleria, przydatna podczas walk oblężniczych.

Kolejny z ukraińskich Autorów w niniejszym tomie, DENIS TOICZKIN, podjął się analizy eksponatów broni białej ze zbiorów Lwowskiego Muzeum Historycznego, oznaczonych herbem miasta Lwowa. Autor, stosując interdyscyplinarne metody, badał broń opatrzoną herbami wykonanymi w różnych formach, od zatwierdzonej w 1526 r., po „papieską” – przyjętą w 1586 r., a także ich lokalne odmiany. Herb i jego elementy były używane jako znak arsenału miejskiego lub marka majątkowa jednego z miejskich cechów. Autor podkreślił, że na Ukrainie tradycję znakowania broni herbami miasta najpełniej reprezentuje

właśnie Lwów, co świadczy o tożsamości lwowskiej kultury miejskiej, jej epokowej integracji z zachodnioeuropejskim kontekstem kulturowym i prawnym.

Z kolei rosyjski muzealnik, MAKSIM MOJSIEJEW, na podstawie ustaleń archeologicznych, przybliży dzieje osady strzelców pułku strzeleckiego, która znajdowała się w Moskwie w pobliżu Kremla na prawym brzegu rzeki Neglinnej. Ta osada została odkryta przez moskiewskich archeologów dopiero w 1990 r. Autor poddał analizie archeologiczną dokumentację terenową, albumy znalezisk. Materiały te pozwoliły mu dojść do konkluzji, że strzelcy pułku strzeleckiego stali bardzo wysoko w hierarchii mieszkańców Moskwy.

Pierwszy z reprezentowanych w monografii polskich Autorów, JAKUB PUZIUŁ, podjął bardzo frapujący temat, a mianowicie funkcjonowanie miejskiej tradycji fajczarskiej w żołnierskim etosie. Analizując fajki pozyskane podczas wieloletnich prac archeologicznych prowadzonych na Wawelu, który w XIX w. oddany był stacjonującemu tam wojsku, Autor dowodzi, iż wśród żołnierzy znaczną popularnością cieszyły się sygnowane lulki o wysokiej jakości rzemiosła, produkowane w różnych zakładach działających na terenie krajów Imperium Habsburskiego i późniejszych Austro-Węgier. Żołnierze oddawali się nałogowi palenia tytoniu również w innym rodzaju lulki, która znana jest pod nazwą fajki „kawiarnianej”. Ta ostatnia wskazuje na wpływ miejskiej kultury palenia, która inspirowała żołnierzy stacjonujących na wawelskim wzgórzu do przejęcia niektórych obyczajów i praktyk spędzania wolnego czasu z fajką.

W kręgu zainteresowań badawczych DARIUSZA FASZCZY znalazło się inne miasto – Adrianopol. Autor jako cel postawił sobie ukazanie warunków, w jakich przebiegała obrona tego ważnego ośrodka miejskiego podczas I wojny bałkańskiej (1912–1913). Aby to zrealizować, niezbędne stało się omówienie znaczenia militarnej twierdzy adrianopolskiej oraz przebiegu oblężenia z uwzględnieniem sytuacji ludności cywilnej znajdującej się w obleganym mieście. Autor wskazał na niebywałe okrucieństwo wymierzone w cywilów zamieszkujących ten objęty działaniami wojennymi ośrodek miejski.

Kolejny z ukraińskich badaczy, WOŁODYMYR DOLINOVSKYI, podjął udaną próbę ukazania losów dwóch miasteczek leżących we wschodniej części Galicji – Jagielnicy i Ułaszkwców. Pograniczne położenie obu tych miejscowości spowodowało, że stały się one epicentrum trwających przez sześć lat walk podczas trzech wojen: Wielkiej Wojny, wojny polsko-ukraińskiej i polsko-bolszewickiej. Konsekwencją wojen były ogromne zniszczenia materialne, których doznała

infrastruktura miejska, przerwanie racjonalnej gospodarki rolnej i ogromne straty w hodowli. Ponadto poważnego uszczerbku doznała gospodarka leśna. Skutkiem działań wojennych na terenach przyfrontowych były rekwizycje na rzecz wojska oraz przestępstwa dokonywane zarówno przez żołnierzy, jak i miejscową ludność.

Z kolei życia wielkiego miasta – Warszawy – w okresie zagrożenia sowieckiego w 1920 r. poświęciła tekst JOLANTA ZAŁĘCZNY. Sama stolica nie stała się miejscem walk, ale funkcjonowały tutaj najważniejszych instytucje: Rada Obrony Państwa, Obywatelski Komitet Wykonawczy Obrony Państwa, ale przede wszystkim miasto stanowiło bezpośrednie zaplecze działań militarnych i aprowizacyjnych. Analiza źródeł różnej proveniencji pozwala na nakreślenie interesującego obrazu stolicy i jej mieszkańców podczas działań wojennych 1920 r.

Nieco innym aspektem niż w dotychczas przybliżonych tekstach poświęcony został artykuł autorstwa KONRADA A. CZERNIELEWSKIEGO. Podjął on próbę odtworzenia poglądów teoretyków i dowódców Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej (RKKA) na walki w mieście i ich zdobywanie, w okresie od powstania RKKA w lutym 1918 r. aż do końca drugiej wojny światowej. Przedstawione zostały poglądy najważniejszych dowódców radzieckich drugiej wojny światowej: Grigorija Żukowa, Konstantego Rokossowskiego, Iwana Koniewa, Iwana Bagramiana, Wasylija Czujkowa, Grigorija Nadysiewa, oraz niemieckich: Ericha von Mannsteina i Heinza Guderiana. Teoretyczne rozważania Autor odniósł do konkretnych przykładów działań prowadzonych przez dowódców sowieckich podczas drugiej wojny światowej.

Wykraczający swoją problematyką poza dwie płaszczyzny badawcze dominujące w monografii jest także artykuł przygotowany przez ANNĘ AMBROCHOWICZ-GAJOWNIK. Autorka omówiła szereg istotnych aspektów dotyczących udzielania schronienia polskim uchodźcom cywilnym i wojskowym na przełomie lat 1939 i 1940 na terenie miast południowej Francji. Pozyskanie miejsc schronienia dla uchodźców nie byłoby możliwe bez współpracy z miejscowymi władzami, m.in. w Tuluzie, Marsylii, Nicei. W różnych ośrodkach południowej Francji dla uchodźców utworzono specjalne schroniska i kuchnie, zaś niektórych umieszczano w hotelach. Postarano się również stworzyć świetlice oraz małe zakłady pracy. Jak wskazała Autorka, pomocy udzielono ponad 30 tys. potrzebującym jej Polakom.

AGNIESZKA JĘDRZEJEWSKA podjęła niektóre wątki dotyczące przeszłości jednego z najważniejszych polskich garnizonów na Kresach Wschodnich, a mianowicie Grodna. W latach Drugiej Rzeczypospolitej o jego sile i znaczeniu świadczyła obecność jednostek Wojska Polskiego oraz władz i instytucji wojskowych, które w tym mieście miały swoje siedziby. Związanych z miastem było wielu znanych oficerów, którzy aktywnie uczestniczyli w życiu jego stałych mieszkańców. Miasto jako siedziba polskiego garnizonu przestało istnieć we wrześniu 1939 r., tuż po agresji sowieckiej na Polskę.

Na zachodnie rubieże przedwojennej Polski przenoszą nas rozważania podjęte przez KRZYSZTOFA LESIAKOWSKIEGO. Autor kolejnego rozdziału monografii, na przykładzie powiatowego miasta jakim był Sieradz, ukazuje „karierę” tego przeciętnego w skali Drugiej Rzeczypospolitej ośrodka miejskiego podczas drugiej wojny światowej. Sieradz, jako miasto wcielone do III Rzeszy, w polityce nazistów miał być poddany poważnej przebudowie i zamierzano go upodobnić do niemieckich ośrodków miejskich. Poza administracją powiatową, zarządem miejskim czy policją, w Sieradzu funkcjonowała jeszcze placówka gestapo, obóz jeniecki i ciężkie więzienie karne. Ponadto umiejscowiono tutaj szpital wojskowy i poligon dla Wehrmachtu.

Kolejny tekst zamieszczony w monografii przygotowany został przez litewską badaczkę – VITALIJĘ STRAVINSKIENĘ. Zmierzyła się ona z problemem przeanalizowania ogromnych strat wojennych poniesionych przez Wilno w ostatnich miesiącach drugiej wojny światowej. Na podstawie materiałów archiwalnych i historiografii skupiła uwagę na zakresie zniszczeń materialnych, mechanizmie ich wykrywania oraz początkowym etapie porządkowania strat fizycznych. sowiecka komisja specjalna do spraw szacowania zbrodni nazistów oszacowała straty Wilna w sferze gospodarki i kultury na 1,3 mld rubli. Największe straty materialne dotknęły śródmieście miasta i infrastrukturę kolejową.

Kwestiami wojennej propagandy w aspekcie zdobywania dużych miast zajął się TOMASZ GLINIECKI. Autor, korzystając z prasy, dokumentów i literatury przedmiotu, stara się także ukazać specyficzną rolę gazet w krajach totalitarnych, polegającą na informowaniu żołnierzy o kolejnych zwycięstwach na froncie. Podjęty problem Autor przedstawia w kontekście walki o Gdańsk w czasie II wojny światowej na podstawie raportów Armii Czerwonej oraz artykułów i zdjęć z „Czerwonej Gwiazdy”, gazety dla żołnierzy sowieckich, opublikowanych

w marcu i kwietniu 1945 r. Korespondenci gazety zawierali w swych tekstach szczegóły starć i prezentowali postacie ich bohaterów. Znacznym wzbogaceniem były ilustracje, szczególnie zdjęcia, mające przekonać o prawdziwości prezentowanej narracji.

Nieco inne zagadnienie porusza PAULINA FRONCZAK-CHRUŚCIEL. W jej rozdziale pojawia się Berlin jako miasto w ostatnich tygodniach drugiej wojny światowej, ukazane przez pryzmat oglądu dwóch dziennikarek: Margret Boveri oraz Ursuli von Kardorff. Analiza porównawcza tych dwóch źródeł ma na celu przedstawienie różnorodnych problemów, z którymi musieli się borykać mieszkańcy stolicy Trzeciej Rzeszy w końcowym etapie działań wojennych. Zasadnicza analiza źródeł poprzedzona została krótką charakterystyką obu dziennikarek, co pozwala Autorce lepiej ukazać i zrozumieć ich nastawienie nie tylko do sytuacji w Berlinie, ale także do szeroko pojętych działań wojennych.

Podobne ujęcie problemu (zwłaszcza jeśli chodzi o rodzaj wykorzystywanych źródeł) widać w tekście MARCINA GRADA. Jego refleksje są konsekwencją analizy powojennych reportaży trzech węgierskich dziennikarzy, którzy odwiedzili Warszawę w latach 50. XX w., kiedy to pamięć o kataklizmie drugiej wojny światowej była bardzo żywa, a w stolicy Polski widoczne były jeszcze ślady zniszczeń wojennych. Pomimo że reportaże te nie były wolne od komunistycznej powojennej propagandy (szczególnie w kwestii powstania warszawskiego), to z pewnością przyczyniły się w swoim czasie do poszerzenia wiedzy węgierskich odbiorców o tragedii Warszawy i jej mieszkańców w wyniku polityki nazistów oraz o powojennej odbudowie polskiej stolicy.

Ostatni z tekstów, napisany przez WIESŁAWA BOLESŁAWA ŁACHA, podejmuje problem rozwoju i funkcjonowania miasta Orzysz, nierozzerwalnie związanego od połowy XVIII w. z wojskiem. Od 1948 r. miejscowość stała się miejscem dyslokacji jednostek artylerii, a od lat 60. XX w. także wojsk raketowych. Autor wskazuje jak istotny wpływ na rozwój miasta mieli służący tutaj żołnierze i kadra zawodowa. Ponadto rodziny kadry zawodowej uczestniczyły w życiu cywilnym Orzysza. W tekście postawiono także tezę, iż przesadna ochrona kontrwywiadowcza zahamowała rozwój niektórych gałęzi gospodarki, a zwłaszcza turystyki, spychając miasto do roli usługodawczej wobec wojska.

Różnorodność metod i ujęć kluczowej roli miast na przestrzeni wieków w kontekście działań wojennych daje w efekcie monografię pogłębiającą dotychczasową wiedzę w zakresie badań nad wojskowością polską i powszechną od czasów starożytnych po wiek XX. Zamieszczone tutaj teksty z pewnością podejmują ważne zagadnienia, jednak nie wyczerpują ich do końca. Redaktorzy monografii żywią więc nadzieję, że stanie się ona przyczynkiem do dalszych analiz, nowatorskich prób odczytania znanych źródeł i poszukiwania nowych materiałów, a przede wszystkim okaże się wartościową i inspirującą lekturą.